

УДК 330.3:339.9

Денисенко М.П.,

д.е.н., професор, професор кафедри економіки, обліку і аудиту, Київський національний університет технологій та дизайну, м. Київ

Бреус С.В.,

к.е.н., доцент, доцент кафедри економіки, обліку і аудиту, Київський національний університет технологій та дизайну, м. Київ

Підвищення рівня економічного розвитку держави в умовах глобалізації

Анотація: Стаття присвячена дослідженню основних проблем, які перешкоджають економічному розвитку України в умовах глобалізації. Запропоновано заходи, які сприяли б підвищенню рівня конкурентоспроможності України, переходу до фази економічного пожвавлення та піднесення, а також сприяли б входженню України в світовий економічний простір гідним стратегічно важливим партнером.

Summary: To research the main problems that hinder the economic development of Ukraine in the context of globalization. The measures that would contribute to the competitiveness of Ukraine, the transition to a phase of economic recovery and the rise and would facilitate the entry of Ukraine into the world economic space worthy strategically important partner.

Ключові слова: глобалізація, світовий економічний простір, економічний розвиток, конкурентоспроможність, зовнішньоекономічна діяльність, експорт, імпорт.

Keywords: globalization, world economy, economic development, competitiveness, foreign trade, export, import.

Постановка проблеми. Розвиток ринкової економіки в Україні диктує необхідність встановлення тісних взаємовигідних зв'язків з іншими державами,

активно включитися в процеси міжнародної економічної інтеграції і глобалізації, проведення такої міжнародної та внутрішньої політики, яка дозволить уникнути чи зменшити рівень негативного впливу глобалізаційних процесів на національну економіку країни [1, с. 191].

На сучасному етапі розвитку глобалізація об'єднує близько 30% країн світу, зумовлює все більшу різницю у розвитку та фінансовій стабільності її учасників, а не забезпечує перерозподіл фінансових ресурсів на користь менш розвинутих країн. Зараз на етапі розвитку національної економіки прослідковується значна залежність цих процесів від загальносвітових тенденцій. Характерним є те, що чим більш відкритою є національна економіка до світових процесів, тим більше сил і ресурсів потрібно для пристосування до умов глобалізації. Однак глобалізація не забезпечує нові моделі розвитку національної економіки, а все більше акцентує увагу на виборі власної програми економічного розвитку країни та її ефективній реалізації [2].

За рівнем глобалізації у відповідному рейтингу світових економік у 2011 році Україна займає 44 позицію з 60 країн. Це місце Україна посідає третій рік поспіль піднявшись з 58 місця у 1995 році. Сильною категорією України є торгівля: показник відкритості для торгівлі вище середнього, а також високий відсоток торгових надходжень (експорт + імпорт) до ВВП (111%, тоді як середній показник в індексі становить 99%). Проте позитивний ефект від цих двох показників нівелює оцінка «нижче середнього» щодо тарифних і нетарифних бар'єрів, зручності для міжнародної торгівлі і розрахункових обмежень. З 1995 по 2011 роки відбулось покращення таких показників як: приріст прямих інвестицій (внутрішніх і зовнішніх, % ВВП) з 0,7% (при середньому показнику для індексу 3,6%) до 4,1% (при середньому показнику 4,5%), розвиток туризму (внутрішній і зовнішній, у розрахунку на 1000 осіб населення), з 202 (при середньому показнику 857) до 938 (при середньому показнику 1308) [3].

В сучасних умовах розвитку економіки України важливим завданням, яке постає перед державою в умовах розгортання світових глобалізаційних

процесів задля забезпечення висхідного тренду економічного розвитку, є підвищення рівня конкурентоспроможності держави та входження України в світовий економічний простір гідним стратегічно важливим партнером, а не сировинним придатком високорозвинених країн світу. Одним із інструментів забезпечення цього є активізація зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) держави з провідними країнами світу – технологічними лідерами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням ролі глобалізації та її впливу на економічний розвиток держав світу займалась велика кількість фахівців, зокрема: В.П. Степаненко, О.Г. Білорус, І.Р. Боднар, О.Г. Пеньков, О.І. Олексюк, Д.Л. Лук'яненко, О.М. Гончаренко, Ю.М. Мацейко, В.А. Зленко, О.К., Сколенко, О.С. Бодрук, О.В. Зернецька, В.О. Врадій, Л.І. Кудряченко, Н.І. Гражевська та багато інших.

Проте не вирішеними залишаються питання, пов'язані з розробкою заходів щодо підвищення рівня економічного розвитку України в умовах глобалізації.

Постановка завдання. Мета статті полягає в дослідженні сучасного стану економічного розвитку України та розробка заходів, які сприяли б підвищенню рівня економічного розвитку держави в умовах глобалізації.

Виклад основного матеріалу. Активізація ЗЕД України є чинником та важливим засобом прискорення науково-технічного прогресу (НТП) шляхом організації спільних науково-технічних досліджень у різних сферах економіки, що сприятиме прискоренню модернізації виробництва, які відносяться до шостого, а в перспективі – й до сьомого технологічного укладів.

Основними цілями і завданнями ЗЕД є: досягнення найбільш високої ефективності виробництва; можливість регулювання соціально-економічних процесів на регіональному рівні; насичення ринку високоякісними товарами; забезпечення економічної й політичної консолідації та міжнародної воєнної безпеки.

Головними перевагами активізації ЗЕД України, враховуючи її членство в СОТ, можуть бути такі: підвищення рівня конкуренції в різних сферах між

країнами-членами СОТ; поліпшення та забезпечення кращих умов торгівлі вітчизняною продукцією на ринках країн – основних торговельних партнерів України; розширення в географічному масштабі товарних ринків збуту продукції та збільшення присутності вітчизняних виробників на існуючих ринках; розширення масштабів впровадження досягнень НТП на вітчизняних підприємствах, чия продукція може становити конкуренцію продукції світових лідерів.

Проте, наряду з позитивними наслідками активізація ЗЕД містить і негативні, основними з яких є: збільшення відтоку ресурсів різних видів, у тому числі й природних, з подальшим їх розподілом на користь технологічно розвинених партнерів; підвищення цін на імпорتنі товари для менш розвинених в економічному плані країн у результаті змови олігополістів між транснаціональними корпораціями країн-учасниць [4].

Сучасна економіка України є економікою експортно-сировинного типу й орієнтована на випуск сировини та продукції з низьким вмістом доданої вартості. Основні надходження до бюджету забезпечують сировинні сектори промисловості, які також є основним джерелом інвестиційного ресурсу в Україні. Наслідками експортно-сировинної моделі є такі: низький рівень доходів та відсутність стимулів для формування розгалуженого споживчого ринку блокують розвиток галузей, що працюють на споживчий кошик. Це призводить до «натуралізації» економіки, її самозамикання, зменшення попиту на кваліфіковану робочу силу. Відбувається стихійна деіндустріалізація окремих секторів економіки [5].

Сучасний стан розвитку економіки України в сфері ЗЕД характеризується наявністю великої кількості проблем, зокрема:

1. Дефіцит державного бюджету. Дефіцит бюджету становив у 1995 році 6,8% ВВП (вдвічі перевищував допустиму норму у 3%, що є не просто небажаним явищем, але і таким, яке може катастрофічно впливати на економічний розвиток держави), а у 2009 році – 10,9% ВВП [6].

На 2010 рік дефіцит держбюджету був запланований в сумі 54,095 млрд

грн, або 4,99% ВВП, на 2011 рік – 3,08% або 38,6 млрд грн. Хоча Світовий банк прогнозував дефіцит державного бюджету України у 2010 році на рівні 6,5% ВВП, у 2011 році – 3,5%, а у 2012 році – 2,5% ВВП. При цьому показники враховували кошти, необхідні на капіталізацію НАК «Нафтогаз України», але не враховували їх для рекапіталізації банків [7].

2. Високий рівень сукупного і гарантованого боргу України, що досягнув граничної межі (не зважаючи на деяке зменшення з 39,6% до 36,2% ВВП у 2011 році) [8].

3. Низький рівень ВВП в розрахунку на душу населення. В абсолютних показниках ВВП України демонструє поступове зростання та відновлення після провалу в 1990-х роках. Вже у 2005 році ВВП України майже досяг рівня 1990 року. А у відносних показниках ВВП України не відновився до рівня 1990 року (не досяг 0,4% світової економіки).

За показником ВВП на душу населення українці залишаються в середньому втричі біднішими, ніж пересічний мешканець планети. Так, у 2010 році ВВП на душу населення в Україні був трохи більшим 3000 дол. США, тоді як в середньому в світі ВВП на душу населення становив майже 9200 дол. США. Світова економічна криза 2009 року болючіше відбилася на українській економіці ніж в цілому на світовій: падіння ВВП України становило майже 15%, тоді як цей показник у світовій економіці зменшився лише на 2,3%. У 2010 році проти 2009 року ВВП на душу населення зріс на 4,2% [9]. А у 2011 році порівняно з 2010 роком ВВП на душу населення в доларах США збільшився на 8,0% в розрахунку по паритету купівельної спроможності населення, проте Україна займає лише 103 місце серед 181 країни опустившись на одну сходинку проти 2010 року, поступаючись основним торговельним партнерам (за обсягами експорту), таким як: Росія (54 місце), Італія (30 місце), Туреччина (65 місце), США (7 місце) та Австралія (15 місце) [10].

4. Нарощування від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі. Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі України, починаючи з 2005 року зросло у 7,45 рази, з країнами СНД – у 1,71 рази, з країнами Європи – 4,83 рази, з країнами

Америку у 2005 році спостерігалось додатне сальдо зовнішньої торгівлі, а починаючи з 2008 року воно стало від'ємним і зростання відбулося у 2,41 рази, натомість, позитивне сальдо зовнішньої торгівлі збереглося тільки з країнами Азії (зросло у 1,15 рази) та Африки (зросло у 1,22 рази).

За географічною структурою зовнішньої торгівлі України товарами у 2011 році (табл. 1) позитивне сальдо спостерігалось з Азією (у тому числі з Туреччиною) та Африкою (у тому числі з Єгиптом), а від'ємне – з країнами СНД (у тому числі з Росією), Європою (проте з Італією, найбільшим партнером України у Європі спостерігався профіцит), Америкою (у тому числі з США) та з Австралією і Океанією (у тому числі з Австралією) [11].

Таблиця 1. Географічна структура зовнішньої торгівлі України товарами за 2011 рік [10]

Всього та з основними торговельними партнерами	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	у % до 2010 року	тис. дол. США	у % до 2010 року	
Всього	68394196	133	82608240	136	-14214044,3
Країни СНД, у тому числі:	26176967	139,7	37212441	139,4	-11035474,0
Російська Федерація	19819616	147,6	29132198	131,2	-9312581,4
Європа, у тому числі:	18442430	133,4	27065925	135,3	-8623495,0
Італія	3039540,6	126	2005753,3	144,3	1033787,4
Азія, у тому числі	17737828	129,3	13279867	132,5	4457961
Туреччина	3748582	124	1481242,1	114,1	2267339,9
Африка, у тому числі:	3344215	110,8	940644,5	107,6	2403570
Єгипет	1335645,3	100,6	104652,3	124,3	1230993
Америка, у тому числі:	2552334	127,6	3913916	135,9	-1361582,7
США	1113752,1	138	2591229,1	146,7	-1477476,9
Австралія і Океанія, у тому числі:	29780,2	104,9	193991,1	74,2	-164210,9
Австралія	23448,5	99,5	170069,9	69	-146621,4

В цілому у 2011 році експорт товарів зріс на 33,0% порівняно з попереднім роком. Приріст вартісних обсягів експорту було забезпечено

переважно ціновим фактором – експортні ціни збільшилися на 25,4%, а фізичні обсяги поставок – на 6,1% (зміни цін та фізичних обсягів зовнішньої торгівлі є оцінками Департаменту платіжного балансу Національного банку України) [12].

Головними статтями українського експорту та імпорту були і залишаються: металургійна продукція (частка 31,9 % до загального обсягу експорту та 6,8% до загального обсягу імпорту), продукція АПК (18,4% і 7,6%), продукція машинобудування (17,1% і 24,0%), мінеральні продукти (13,8% і 35,3%), а також продукція хімічної промисловості (10,1% і 15,6%) [12].

У географічному розподілі найбільш значущим було збільшення експорту до Російської Федерації (в 1,5 рази) насамперед за рахунок продукції машинобудування. Частка Росії у загальному обсязі експорту збільшилася з 25,7 до 28,6%. Також досить суттєво зросли поставки до Європи (на 33,3%) та Азії (на 28,6%) за рахунок експорту продукції чорної металургії та зернових [12].

У структурі експорту України переважає низько- і середньотехнологічна продукція (рослинна, харчова, мінеральна, метали), хоча частка середньо- і високотехнологічної у 2007–2011 роках зросла з 19,4 до 25,0%, аналогічно – послуги: у 2011 р. фінансові послуги становили 4,1% експорту послуг, комп'ютерні – 3,0%, зв'язку – 2,9%, у той час, як послуги з транспортування – 66,7%, у тому числі повітряний транспорт – 12,9%. Це додатково консервує низько- та середньотехнологічний рівень економіки, оскільки активізує феномен «голландської хвороби», коли в низькотехнологічні експортоінтенсивні галузі додатково переміщуються ресурси з високо- і середньотехнологічних [13].

В Законі України «Про загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій» передбачено збільшити у період до 2013 р. обсяги виробництва п'ятого технологічного укладу з 5 до 12 % та 6-го технологічного укладу – з 1 до 3 %, а також довести частку високотехнологічної продукції в структурі експорту України до 20 % [14].

Є загроза, що у найближчі 10 років у нашій країні так і не буде створено умов для здійснення інвестиційного та технологічного прориву. Економіка України досі належить до 3 – 4 технологічного укладу, у той час, як економіки провідних країн світу вже належать до 6 – 7 технологічних укладів.

Кожні 7 – 10 років з'являється новий рівень технологічного укладу економіки. У разі якщо Україна буде розвиватись за інерцією, це унеможливить її перехід до сучасного технологічного стану [15].

Сьогодні все помітнішими стають ознаки шостого і сьомого технологічних укладів. Шостий дає поштовх до нового етапу в розвитку медицини та біотехнологій, сьомий – до створення технологій «холодного термоядерного синтезу», що має докорінно змінити енергетичний потенціал земної цивілізації [16].

Але реальна економічна ситуація в Україні потребує конкретних шляхів, які забезпечать перехід від екстенсивної моделі економічного зростання до інтенсивного нарощування інтелектуального і технологічного потенціалу національної економіки [14].

Зростання обсягів імпорту у 2011 році відбулося як за рахунок зростання цін на 17,6%, так і фізичних обсягів – на 15,8%. На відміну від 2007 – 2008 років, коли імпорт стимулювався приватним споживчим попитом, у 2011 році високі обсяги імпорту були спричинені насамперед інвестиційним попитом. За товарними групами найбільший внесок у зростання імпорту забезпечено продукцією машинобудування (імпорт зріс на 57,7%), з якої 56,5% – це засоби виробництва. Іншою важливою складовою високого імпорту у 2011 році були енергоносії. Обсяги їхнього імпорту зросли на 44,9% – до 28,4 млрд дол. США. Питома вага енергоносіїв у структурі товарного імпорту досягла 34,1%, тоді як у 2010 році вона становила 32,4%. В основному це відбулося через збільшення вартісних обсягів імпорту природного газу в 1,5 рази – до 14,0 млрд дол. США. Виробничі та інвестиційні потреби вітчизняних виробників зумовили високі темпи зростання імпорту продукції металургії – 38,0%. Водночас імпорт продукції, призначеної переважно для кінцевого споживання, зростав низькими

темпами – 4,5% для промислових товарів і 10,1% для продукції агропромислового комплексу (АПК) [12].

У географічному розподілі імпорту товарів у 2011 році збільшення поставок відбувалося досить рівномірно в усіх регіонах. Так, обсяги імпорту з Росії зросли на 31,2% (насамперед за рахунок енергоносіїв), з країн Європи – на 35,3% (за рахунок інвестиційних товарів), з Азії – на 32,5% [12].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Вищезазначене дає підстави констатувати, що ситуація, яка склалася в бюджетній та експортно-імпортній сфері зокрема, і в економічному розвитку України в цілому, вимагає адекватної сучасним умовам реакції з боку держави щодо здійснення заходів задля підвищення рівня економічного розвитку держави, серед яких важливе місце посідає всебічна підтримка та захист вітчизняного товаровиробника (із 22 березня 2012 року в Україні набрав чинності закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту вітчизняних товаровиробників у відповідь на дискримінаційні та/або недружні дії іноземних держав, митних союзів або економічних угруповань». Такими заходами є: застосування повної заборони (повного ембарго) на торгівлю; застосування часткової заборони (часткового ембарго) на торгівлю; позбавлення режиму найбільшого сприяння або пільгового спеціального режиму; запровадження спеціального мита; запровадження режиму ліцензування зовнішньоекономічних операцій; встановлення квот; інші заходи, передбачені законами та міжнародними договорами України [17]. У той же час значну роль в оздоровленні економічної ситуації має відігравати ефективна зовнішньоекономічна діяльність, основними пріоритетними напрямками, які сприятимуть переходу до реалізації стратегії економічного розвитку України і дадуть змогу раціонально використати її внутрішній потенціал є такі [18]:

1. В експортній діяльності з орієнтацією на провідні сектори економіки, в яких ще зберігся науково-технічний потенціал (машинобудування):

- подолання її сировинної орієнтації й вихід на світовий ринок, перш за все з високотехнологічною, наукомісткою продукцією машинобудування;

- друга група пріоритетних експортних галузей, яка може орієнтуватися на ринок СНД, це АПК України. Це зумовлено надзвичайно багатими агрокліматичними ресурсами, які при раціональному використанні здатні забезпечити значне нарощування виробництва;

- видобувна й металургійна промисловості повинні залишатися провідними у товарній структурі експорту, оскільки ґрунтуються на значному природоресурсному потенціалі;

- унікальність географічного положення сприятиме підвищенню можливості надавати міжнародні транспортні послуги;

- активізація роботи з продажу ліцензій і патентів на наукові винаходи, міжнародний туризм та інші послуги. Цей напрям у перспективі має всі підстави бути провідним.

2. В імпортній діяльності:

- значне збільшення кількості партнерів, що постачають продукцію, віддаючи перевагу тим, які дотримуються міжнародних правил і не чинять тиск на внутрішню та зовнішню політику України.

Перехід України до фази економічного пожвавлення та піднесення, забезпечення зростання конкурентоспроможності України і, як результат перехід економіки держави до 7 технологічного укладу, в сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки може здійснюватися за рахунок:

1. Створення інфраструктури, сумісної із західноєвропейською та здатною функціонувати з нею в одній системі координат. Головні її елементи – це самостійні суб'єкти господарської діяльності; економічний раціоналізм у відносинах з країнами-учасницями; створення режиму вільного руху товарів, послуг, капіталів; формування мережі банків і ділових центрів для фінансування та інформаційної підтримки державних та приватних інвестиційних проєктів; комплексне використання й охорона природних ресурсів; співробітництво в розвитку паливно-сировинної бази; раціональне використання енергетичних ресурсів; співробітництво в технологічному оновленні металургійних підприємств, розвитку АПК, харчової та переробної

промисловості; створення сучасних телекомунікацій; розвиток уніфікованої митної системи [19].

2. Максимального використання переваг міжнародного розподілу праці та розташування в центрі Європи необхідно максимально, створити сприятливий клімат для залучення іноземного капіталу та зарубіжних інвестицій. Це сприятиме, наряду з іншими заходами, прискоренню інтеграції України до європейського союзу (ЄС) [19].

3. Проведення диверсифікації ринків збуту продукції шляхом збільшення присутності вітчизняної продукції на ринках країн Африки, Америки та Азії (частка українського експорту в загальному обсязі експорту у 2011 році становила трохи більше третини українського експорту до цих країн). А враховуючи велику ємність ринків цих країн, такий захід може стати таким, що сприятиме покращенню платіжного балансу України і зміцненню конкурентних позицій України у світі.

4. Збільшення питомої ваги продукції машинобудування в загальному обсязі експорту України. Може бути досягнуто у результаті використання конкурентних переваг, якими володіє Україна в цій сфері, зокрема це стосується вітчизняної продукції літакобудування, ракетобудування, верстатобудування, тракторобудування тощо.

5. Створення максимально сприятливих умов для реалізації міжнародних програм у сфері інноваційного розвитку та розбудови інформаційного суспільства.

6. Реалізація двосторонніх програм транскордонного співробітництва як на державному, так і на регіональному рівні з Росією, Білоруссю, Угорщиною, Молдовою, Румунією та Польщею в межах торговельно-економічного співробітництва та подальше удосконалення його механізму.

7. Сприяння на державному рівні залученню прямих іноземних інвестицій в сфері виробництва, які можуть в майбутньому скласти конкуренцію світовим виробникам лідерам наукоємної продукції, зокрема в виробництва, які

відносяться до 6-го технологічного укладу (нанотехнології, генну інженерію тощо) та 7-го («технологію холодного ядерного синтезу»).

Література:

1. Косик Я.В., Чигрин О.Ю. Глобалізація як закономірність розвитку сучасної економіки України [Електронний ресурс] / Я.В. Косик, О.Ю. Чигрин // Механізм регулювання економіки, 2011, № 2 — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mre/2011_2/5_7.pdf.

2. Наливайко Д.О., Бочарова А.Ю. Вплив глобальних економічних процесів на економіку України [Електронний ресурс] / Д.О. Наливайко., А.Ю. Бочарова // I Международная научно-практическая конференция «Финансовый механизм решения глобальных проблем: предотвращение экономических кризисов» (22-23 марта 2012г.) — Режим доступу: http://www.confcontact.com/20120322/4_nalivajko.php

3. Україна 44-та у рейтингу глобалізації світових економік, — Ernst&Young [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://news.dt.ua/ECONOMICS/ukrayina_44-ta_u_reytingu_globalizatsiyi_svitovih_ekonomik,_-_ernstyong-96141.html.

4. Форми та напрями ЗЕД [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://www.info-works.com.ua/referats/ZED/2341.html>.

5. Інформаційно-аналітичний бюлетень. Вибори'2006. За сприяння Міжнародного фонду «Відродження» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // www.unian.ua/products-53770.html.

6. Орловська Н. Дефіцит державного бюджету і джерела його фінансування [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vnbu/2010_5/2010_05_15.pdf.

7. Дефіцит бюджету України в 2010 р. склав 64 млрд грн. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/top/show/defitsit-byudzheta-ukrainy-v-2010-g-sostavil-64-mlrd-grn-01022011125800>.

8. Україна зменшила розмір держборгу до 36,2% ВВП [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2012/01/16/313007/>.

9. Динаміка ВВП України, 1990-2010 рр. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.kushnir.mk.ua/2012/03/1990-2010_24.html.

10. Рейтинг стран по объему ВВП на душу населения. РИА-Аналитика/ Центр экономических исследований [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://vid1.rian.ru/ig/ratings/gdp_per_capita_2012.pdf.

11. Географічна структура зовнішньої торгівлі України товарами за 2011 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.ukrstat.gov.ua>].

12. Платіжний баланс і зовнішній борг України 2011 рік [[Електронний ресурс] — Режим доступу: www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=112444.

13. Дульська І.В. Чи поїде Україна швидкісним потягом НТП? (маніфест технологічного розвитку країни) [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/bmnef/2012_1_1/9.pdf.

14. Фукс Є.А. Стратегії інноваційного розвитку: вибір України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.rusnauka.com/12_EN_2008/Economics/31438.doc.htm.

15. Президія федерації професійних спілок України. Постанова 16.02.2012 № П-10-9 Про стан виробництва в Україні та участь профспілок у вдосконаленні виробничої політики. Додаток до постанови президії ФПУ 16.02.2012 № П-10-9. Інформаційна записка про стан виробництва в Україні та участь профспілок у вдосконаленні виробничої політики [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.licasoft.com.ua/index.php/component/lica/?href=0&view=text&base=1&id=1198469&menu=1>.

16. Єрохін С. Технологічні уклади, динаміка цивілізаційних структур та економічна перспектива України [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2006/1-2/20060102.html>.

17. Завтра набуде чинності закон про захист вітчизняних товаровиробників [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://economics.unian.net/ukr/detail/122891>.

18. Гілецький Й.Р. Географія України. Зовнішні економічні зв'язки України [Електронний ресурс] — Режим доступу:

http://geoknigi.com/book_view.php?id=425.

19. Савіцький А.В. Актуальність торговельних відносин України та зміцнення позиції українських експортерів [Електронний ресурс] — Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Znphktei/2011_1/statti/savitskiy.htm.